

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄԿԶԲՆԱՓՈՒԼԸ

ՎՐԷԺ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի (մօտ 362-440) պատանեկան տարիներն անցան Հայոց Արշակունիների թագաւորութեան քաղաքական հոգեւարքի պայմաններում, որն ի վերջոյ 387ին հանգեցրեց Հայաստանի առաջին բաժանմանը երկու հզօրագօր ախոյեանների՝ Հռոմէական Կայսրութեան եւ Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ: Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը դադարեց միասնական պետութիւն լինելուց եւ ընկաւ վերոյիշեալ երկու մրցակից ախոյեանների գերիշխանութեան տակ: Եւ դարի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին դառնացած գրում է, որ այդ բաժանումից յետոյ «անկաք ի ստրկութիւն, եւ խոնարհեալք յանարգութիւն՝ անողորմութեամբ գտեալք ի բաժանումն»¹:

Ստեղծուած պայմաններում հայ ժողովրդի գոյապահպանման հզօր ու անկապտելի միջոցը դարձաւ նրա հոգեւոր անկախութիւնը, որի դարբնողը Հայաստանեայց առաքելադրոշմ Եկեղեցին էր: Եկեղեցուն վճռորոշ դեր էր վերապահուած նաեւ երկրի հասարակական-քաղաքական զարգացման գործընթացներում: Քրիստոնէութիւնը թէեւ պետական էր հռչակուել տակաւին հայոց եպիսկոպոսապետ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի (գահակալել է 302-325ին) ժամանակներից, սակայն մէկ դար ձգուող ժամանակամիջոցում չյաջողուեց այն հայացքնել եւ դարձնել հոգեւոր ազդու գործօն: Ծանրակշիռ այդ իրողութիւնը նկատի առնելով, 387ից հայոց կաթողիկոսի գահաթոռին բազմած Սահակ Ա. Պարթեւը՝ Ներսէս Ա. Մեծ կաթողիկոսի (գահակալել է 353-373ին) որդին եւ Լուսաւորչի փառապանծ տան վերջին արու ժառանգն, իր շուրջը համախմբեց երկրի շնորհասուն ու մտացի ոյժերին եւ լիաբուռն ջանքերով հոգ տարաւ ժողովրդին հոգեւորապէս զինելու եւ վերահաս գոյամաքառումներին դիմակայելու համար: Նրա զինակիցը դարձաւ Մեսրոպ Մաշտոցը: Սահակի ու Մաշտոցի լուսաւորչական, հայրենաշահ գործունէութեամբ Հայաստանն ապրեց աննախադէպ մտաւոր զարթօնք:

Մաշտոցի աշակերտ եւ կենսագիր Կորիւնի հաւաստմամբ, «էր Մաշտոց...ի Տարօնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»: Պատմիչը Մաշտոցի հօրը յիշում է «երանելի» մակդիրով, թերեւս նկատի առնելով նաեւ հոգեւորական դասին նրա

պատկանելու հանգամանքը, որը կարող էր նպաստել, որպէսզի Մաշտոցն «ի մանկութեան տիսն» սովորի յունարէն, «վարժեալ հելլենական դպրութեամբն»² եւ ուսանի տակաւին Ներսէս Մեծի օրօք հիմնուած դպրոցներից մէկում: Ըստ երեւոյթին, այսպիսի մի հանգամանքի հիմամբ է հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին գրում, թէ Մաշտոցը «սնեալ եւ ուսեալ է առ Մեծին Ներսիսի»³: Եւ որովհետեւ Հայաստանի դպրոցներում ուսուցումը տարւում էր նաեւ ասորերէնով, ուստի Մաշտոցը հարկ է որ սովորէր այդ լեզուն, մանաւանդ որ այն միաժամանակ Հայաստանեայց Եկեղեցու ծիսական լեզուն էր: Որոշ փաստեր թոյլ են տալիս կարծելու, որ Մաշտոցը տիրապետում էր նաեւ պարսկերէնին, այսինքն՝ Սասանեանների ժամանակաշրջանի պահլաւերէնին: Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ, ինչպէս յայտնի է, յունարէնն արգելուեց Մեծ Հայքի պարսկական բաժնում, ուստի հայոց թագաւորն արեաց արքայի հետ գրագրութիւնները հարկ է որ վարէր պարսից լեզուով: Կորիւնը վկայում է, որ Մաշտոցը «եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց քագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն»⁴: Դրան անշուշտ, նպաստել է լեզուների նրա իմացութիւնը: Ըստ երեւոյթին, Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ յատկապէս կարեւորուել է պարսկերէնի, իբրեւ միջպետական գրագրութիւնների միջոցի, Մաշտոցի քաջագիտակութիւնը: Խորենացին կարեւորում է հայոց արքունիքում պարսկերէնի իմացութիւնը եւ անուղղակիօրէն դրանում Մաշտոցի հմտութիւնը: Պատմահայրը նշում է, որ արքունիքից Մաշտոցի հեռանալուց յետոյ Վռամշապուհ թագաւորը (գահակալել է 389-414ին) մեծ նեղութիւններ կրեց «յաղագս քարտուղարի զի մինչ գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւ վարէին գրով»⁵:

Հայոց արքունիքում Մաշտոցի աշխատանքի անցնելու առնչութեամբ Կորիւնը յիշում է ոչ թէ Վռամշապուհի եղբայր եւ նախորդ Խոսրով Գ-ին (առաջին անգամ գահակալել է 385-388ին), այլ Առաւան հազարապետին, նշելով, որ դա տեղի է ունեցել «առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն»⁶: Կորիւնի այս վկայութիւնը որոշ չափով լոյս է սփռում արքունիքում Մաշտոցի գործունէութեան վրայ եւ թոյլ է տալիս կարծելու, որ արքունի դիւանում նա վարել է հայոց հազարապետութեան իրաւասութեանը ենթակայ գործերին առնչուող գրագրութիւնները, որոնք աղերսակցւում էին երկրի

տնտեսութեանը, բնակչութեան հարկային, գանձահասութեային պարտաւորութիւններին, պարհակներին:

Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը, թագաւորական դրանք ծառայելու ընթացքում, «տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն»⁷: Փարպեցին հաղորդում է, որ Մաշտոցը «զինուորեալ ի դոտն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն»⁸: Պատմագիրը նաեւ յաւելում է, որ այդ մասին «թէ կամիցի ոք զիտել հաւաստեալ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն»⁹: Այդպիսով Փարպեցին միայն աւելացնում է հայոց Խոսրով թագաւորի անունը, եւ նշում, որ նրա դիւանում գրագրի պաշտօն է վարել Մաշտոցը: Իսկ Խորենացու հաւաստմամբ, Մաշտոցը Ներսէս Մեծի վախճանուելուց (373) յետոյ կարգուել է «ի դրանն արքունի...քարտուղար»¹⁰, բայց պատմագիրը չի նշում, թէ ո՛ր թագաւորի արքունիքում է Մաշտոցը վարել այդ պաշտօնը:

Փարպեցին վկայում է, որ Խոսրով Արշակունին Հայաստանում թագաւորել է Հայաստանի առաջին բաժանումից (387) անմիջապէս յետոյ¹¹: Այդպիսով, Մաշտոցը հայոց թագաւորի դիւանում աշխատանքի է ընդունուել 387ից յետոյ: Փարպեցու վկայութիւնը հաւաստի է: Ըստ ակադեմիկոս Յակոբ Մանանդեանի, Փարպեցին օգտուել է ցարդ անյայտ մի հին սկզբնաղբիւրից¹² կամ, հաւանաբար, նա ձեռքի տակ ունեցել է Կորիւնի երկասիրութեան սկզբնագիր օրինակը, որը մեզ չի հասել¹³:

Ենթադրուում է, որ Մաշտոցն աշխատանքի է ընդունուել արքունի դիւանի այն դպիրների շարքը, որոնք, Բիւզանդական Կայսրութիւնում մագիստրոսների դիւանատներում ծառայող «գրասենեակայինների» (officialles) պէս, միաժամանակ կատարում էին նաեւ զինուորական ծառայութիւն¹⁴: Հաւանաբար, հայոց արքունիքում պաշտօնավարելու բերումով է Մաշտոցը մտել զինուորական ծառայութեան ասպարէզ, ըստ երեւոյթին, իբրեւ զօրքին առնչուող գրագրութիւններ վարող: Որպէս գրագէտ ու բանիմաց անձնաւորութիւն, նա, հնարաւոր է, աչքի է ընկել արքունի դրանը, նաեւ՝ նախարարների միջավայրում, քանի որ զինուորական ծառայութիւնը վերջիններիս հիմնական զբաղմունքն էր: Այսպէս կարծելուն թելադիր է Կորիւնի վերը յիշուած վկայութիւնը՝ իր զինուորական «արուեստիւ», իմա՝ հմտութեամբ ու ճարտարութեամբ, զօրականներին Մաշտոցի դուր գալու մասին: Զօրքում ծառայելու պա-

րագայում նա պէտք է գտնուէր բանակում, բնաւ չառնչուէր հոգեւոր դասի հետ¹⁵։ Ի դէպ՝ յատկանշելի է, որ յետագայում Ներսէս Բ. Բագրեւանդեցի կաթողիկոսի (գահակալել է 548-557ին) եւ Ներշապուհ եպիսկոպոսի կողմից սահմանուած կանոնախմբի Ե. կանոնում ասուում է, որ «թէւ գրակարդացք իցեն եւ պաշտամենայք, ընդ զինոտրս կացցեն»¹⁶։

Հայ նախարարները մեծ նշանակութիւն էին տալիս բանակին, ի մասնաւորի, իրենց զօրաբաժիններին առնչուող գրագրութիւններին։ Հայաստանի գօրքը, ինչպէս յայտնի է, համայրւում էր թագաւորական այրուձիով, իսկ պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ՝ նաեւ բոլոր նախարարների զօրամասերով։ Կորիւնի հաւաստմամբ, Մաշտոցն «ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասատրութիւնսն»¹⁷։ Այս խօսքերից հետեւում է, որ Մաշտոցն իշխանների համար կատարել է ծառայութիւններ։ Եւ եթէ նա զինուորական ծառայութեան մէջ էր, ապա բնական կը լինի կարծել, որ պէտք է վարէր նախարարների զօրագնդերի հետ առնչուող գրագրութիւնները։ Բայց այդ գրադմունքը, ինչպէս վկայում է նրա կենսագիրը, Մաշտոցի տարերքը չէր։ Ուստի նա, աւետարանական կանոնի համաձայն, «ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետեւ զիշխանակիր ցանկութիւնսն...Եւ հաճեալ հրամանացն՝ ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, եւ անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր»¹⁸։ Ուրեմն Մաշտոցը, ուրանալով իր անձը, գտել է իր հոգու ճարակը՝ նուիրուելով քրիստոնէական հաւատի քարոզչութեանը։ Փարպեցին գրում է, որ Մաշտոցը զինուորական ծառայութեան ժամանակ «տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթայ ի վանս բազմութեան եղբարց, եւ ընկալեալ զկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի եւ երեւելի. հրաժարէր յամենայն աշխարհագրօս երկրատր գրադմանց։ Ապա յանապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երեւէր եւ հռչակաւոր. եւ կայր յանապատս ի բազում տեղիս քարանձաւաց, մեծաւ առաքինութեամբ եւ խստամբեր վարիւր»¹⁹։ Կորիւնը նոյնպէս վկայում է, որ Մաշտոցը, զինուորական ծառայութիւնը թողնելուց յետոյ, ապրել է անապատականի խստամբեր կեանքով՝ «զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի եւ ծարաւոյ եւ բանջարաճաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խարազնագգեստ եւ գետնատարած անկողնոց»²⁰։

Եկեղեցին անապատականներին պահում էր իր հսկողութեան տակ, ուղղութիւն էր տալիս նրանց գործունէութեանը։ Մաշտոցն իր չուրջն էր համախմբել մի քանի միայնակեաց աշակերտների, նրանց ուսուցա-

նում աւետարանական ճշմարտութիւնները²¹։ Ուստի, նա բնականաբար պէտք է գրաւէր Հայաստանեայց Եկեղեցու հայրերի ուշադրութիւնը։ Մաշտոցը «պայծառացեալ՝ ծանօթական եւ հաճոյ լինէր Աստուծոյ եւ մարդկան»²²։ Ընդամին, Կորիւնը, Մաշտոցի մասին պատմելիս, դիմում է սուրբգրական գուգահեռների, անշուշտ, նկատի ունենալով նաեւ իր ուսուցչի աստուածայնօրէն սրբահեղ ու ճգնասուն վարքը եւ քարոզչական գործունէութիւնը։ Պատմագիրը համոզուած է, որ Մաշտոցը բացառիկ այն ընտրեալներից էր, որոնք արժանի են յիշուելու աստուածաշնչական այրերի կողքին։ Նման գուգահեռների դիմելով Կորիւնը գլխաւորապէս ելնում է իր ուսուցչի անեղծեալ «զհաւատոցն ճմարտութիւն»²³ փաստից, ինչը բնորոշ էր սուրբգրական այրերին, անկախ նրանից, թէ ո՛ր դասին էին պատկանում նրանք։ Մաշտոցը, Կորիւնի համոզմամբ, Աստուծոյ ընտրեալներից էր, որոնց վրայ ոչ ոք չէր կարող «բիծ դնել»²⁴։ Պատմիչը գրում է, որ առաքեալներն Աստուծոյ էին թոյլտուութիւն ստացել՝ գրելու իրենց գործակիցների առաքինութիւնների, հաւատի ճշմարտութեան մասին, որպէսզի «օրինակ եւ կանոն զկնի եկեղցն պաշտիցի, որպէս ի նոյն իսկ զի բարեաց գործոց նախանձաւոր լինել ամենեցուն»²⁵։ Նա համոզուած է, որ «գովութիւն ամենայն աստուածասէր ընտրելոցն ի Տեառնէ է», որի նպատակն է միմեանց քաջալերելով «հասանիցեմք ի բարեացն կատարումն»²⁶։ Եւ առաքեալներին ի գուգակչիւ, Կորիւնը գտնում է, որ ինք Մաշտոցի վարքը գրելու համարձակութիւնը ստացել է Աստուածաշնչից եւ առաքեալներից յետոյ ստեղծուած կանոնական գրուածքներից²⁷։ Պատմագիրն իր երկը վերնագրել է Վարք Մաշտոցի, անշուշտ, ելնելով նաեւ իր լուսադաւան ուսուցչի, աստուածաշնչօրէն վսեմ սրբակրօնութեան, առաքելաչաւիղ գործունէութեան փաստից։

Մաշտոցի առաջին քարոզչութեան վայրը դիցաշունչ Գողթն գաւառն էր, որի բնակիչները կառչած էին հեթանոսական հաւատալիքներին եւ մերժում էին քրիստոնէական կրօնը։ Այդպիսի վայր մեկնելն, անշուշտ, ոչ մի դրական հեռանկար չէր խոստանում Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին։ Վտանգներով եւ անկանխատեսելի հետեւանքներով յղի այդ ձեռնարկութեանը նրանք դիմել են կամովին, քանի որ դա էր թելադրում նրանց հաւատը, անապատականի ուխտը եւ ծանրալուծ կեցութիւնը։ Մաշտոցի այդ նախաձեռնութիւնն, անշուշտ, խրախուսուել է Սահակի կողմից։ Փաստօրէն, Գողթնը դարձաւ Մաշտոցի քարոզչական առաքելութեան սկզբնաշրջանի փորձաքարը։ Այդտեղ աւելի կոփուեց նրա հաւատը, նրա մէջ սնուցանելով քարոզչական առաւել գործօն հո-

գեւոր միջոցների դիմելու անհրաժեշտութեան գաղափարը: Անշուշտ, հենց այդ յետնախորքի վրայ էր, որ նրա մէջ ծագեց հայերէնով կրօնական գրականութիւն ունենալու գաղափարը: Իսկ առանց հայերէն գրերի բացառում էր դրա հնարաւորութիւնը: Մաշտոցն իրօք «առաջինն է զգացել սեփական գիր ունենալու պահանջը եւ հիմը ձգել ազգային դպրութեան»²⁸:

Յայտնի իրողութիւն է, որ քրիստոնէութիւնը պետական հռչակելու արշալոյսին այդ կրօնն ընտանի դարձաւ հիմնականում հայ ազնուական դասի միջավայրում: Ուստի Գողթնի բարեպաշտ իշխանը սատար կանգնեց Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին: «Ընդ առաջ ելանէր նմա, հաւաստում է Կորիւնը, իշխանն Գողթան, այր երկիւղած եւ աստուածասէր, որում անուն էր Շաբիթ, եւ ասպնջական հիւրամեծար գտեալ՝ բարեպաշտութեամբ սպասատրէր ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի»²⁹:

Կորիւնը, որ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում Մաշտոցի քարոզչական առաքելութեանը, ջանում է դրական երանգներ հաղորդել իր ուսուցչի քարոզչական այս անդրանիկ փորձին, անշուշտ սխալ գնահատելով այդ ընթացքում ձեռք բերուած արդիւնքները: Պատմագիրը կարծում է, որ Մաշտոցը փութեռանդօրէն «գաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն համդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի սատանայական դիւապաշտ սպասատրութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր»³⁰:

Սակայն, պատմագրի յետագայ շարադրանքից երեւում է, որ դիցապաշտ գողթնեցիները բնաւ չեն փարուել նոր կրօնին: Նրանք առերես ընդունեցին այն, քանի որ Մաշտոցին սատարում էր գաւառատէր իշխանը: Անգամ հայոց գրերը հնարելուց յետոյ Մաշտոցն ու իր աշակերտները ստիպուած վերստին քարոզչութեան մեկնեցին Գողթն եւ յարակից շրջաններ՝ «ի սփիւռս հեթանոսաց», որպէսզի նրանց մէջ «զբանն կենաց սերմանիցեն»³¹: Գողթնում իր կատարած առաջին քարոզչութիւնից յետոյ, ինչպէս հաղորդում է Կորիւնը, Մաշտոցն ընկաւ հոգետանջ մտածումների գիրկը, առ Աստուած վերառաքելով «առաւել աղօթս մշտնջենամուռնչս եւ բազկատարած պաղատանս...անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի՝ արդեօք ելս իրացն գտանիցէ»³²: Հետեւաբար, նա իր անդրանիկ քարոզչութեան ժամանակ ընկել էր գրեթէ անելանելի կացութեան մէջ, որից ելք էր որոնում:

Կորիւնը չի նշում իր ուսուցչի հոգեւոր ու մտածումների բուն պատճառը, այն է՝ հայերէն գիր ու կրօնական գրականութեան բացակայութիւնը: Մինչդեռ Փարպեցին պարզ ու մեկին գրում է, թէ Մաշտոցին մտատանջում էր այն, որ «պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն»³³:

Հայաստանում զգալի էր ասորի հոգեւորականութեան գործուն ազդեցութիւնը: Տակաւին Լուսաւորչի օրօք, ասորերէնը քրիստոնէաբանութեան միջոց էր, եւ ասորի հոգեւորականութեան զգալի մասը կառչած էր քրիստոնէութեան Ալեքսանդրեան Ուղղութեանը եւ նրա որդեգրած ուղղափառ հաւատքին, որի հետեւորդներն էին նաեւ հայ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչները: Ե. դարու հայ պատմիչ Փաւստոս Բուզանդը վկայում է, որ Լուսաւորիչն ասորի Դանիէլ քորեպիսկոպոսին կարգեց «վերակացու եւ գլխաւոր եկեղեացն նահանգին Տաքօնոյ, Գրիգորի ձեռական՝ իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն»: Աւելին. Դանիէլը համարոււմ էր նաեւ «վերակացու եւ հրամանատար տեսուչ եւ հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»³⁴: Լուսաւորչից յետոյ Հայաստանեայց Եկեղեցին շարունակեց պահպանել կրօնադաւանական մերձակցութիւնը Ալեքսանդրեան, ինչպէս նաեւ Եդեսիայի ասորական եկեղեցւոյ հետ:

Հայաստանի եկեղեցիներում ասորերէնով քարոզչութեան փաստն ունէր ոչ միայն կրօնադաւանական, այլեւ քաղաքական յետնախորք: Ասորերէնը Սասանեան Պարսկաստանում պաշտօնապէս ճանաչուած քրիստոնէական եկեղեցու ծիսական լեզուն էր: Ասորիները զուրկ էին ինքնուրոյն պետականութիւնից եւ հովանաւորոււմ էին պարսից արքունիքի կողմից, ուստի հակուած չէին դէպի Արեւմուտքի քրիստոնէական աշխարհը: Այդ պատճառով ասորական քրիստոնէութիւնը վտանգաւոր չէր Սասանեան Դրան համար: Հայոց եկեղեցւում ասորերէնի ծիսական լեզու լինելու հանգամանքը յոյժ մեծացնում էր ասորի հոգեւորականութեան դերը Հայաստանի եկեղեցական միջավայրում: Հայերէն գիր ու գրականութիւն ստեղծելը բնականաբար հանդիպելու էր այդ հոգեւորականութեան զօրեղ դիմադրութեանը եւ կարող էր սասանեան արքունիքի կողմից դիտուել որպէս քրիստոնէայ Բիւզանդիայի կողմը հակուելու փորձ:

Մաշտոցն ու Սահակը չէին կարող անտեսել այդ զօրեղ հանգամանքը: Կաթողիկոսը հասկանում էր, որ հայերէն գրերի ստեղծումը կարող

է բախել պարսից դրան կողմից յարուցուած խոչընդոտներն, ուստի նա գտաւ, որ այդ մասին անպայման պէտք է տեղեակ պահել Վռամշապուհին: Մաշտոցը, որ քահանայ էր ձեռնադրուել Սահակի կողմից³⁵, անսաց նրան եւ յուսապնդուեց նրանից: Նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրագործել իրենց դարակազմիկ մտայղացումը: «Անուրս քազումս» այդ սրբահեզ այրերն Աստծոց աղերսում էին փրկութիւն պարգեւել հայ ազգին³⁶:

Հայերէն գրերի ստեղծումը ասորական եկեղեցուց վարչական եւ դաւանական ինքնուրոյնութեան յոյսեր էր ներշնչում Սահակին ու Մաշտոցին: Բայց նրանց մտայղացումն իրագործելու ճանապարհի խոչընդոտները վերացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր իրենց յղացումը համաձայնեցնել Հայաստանի եկեղեցական դասի ներկայացուցիչներին եւ, առաջին հերթին, իհարկէ, ասորի կղերականների հետ: Այդ նկատառումով նրանք ժողովեցին «զաշխարհահոգ խորիւրդն երանելի միաբանելոցն», որոնց մէջ անշուշտ, ազդեցիկ էին նաեւ ասորի կղերականները: Սակայն, ժողովականները չկարողացան վերջնական վճիռ կայացնել, քանի որ արծարծուող խնդիրն ունէր քաղաքական սուր հնչեղութիւն: Նրանք, գրում է պատմագիրը, «քազում հարցուփորձի եւ քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ եւ քազում աշխատութեանց համբերեալ», ի վերջոյ իրենց մտայղացումը յայտնում են Վռամշապուհին³⁷: Ըստ երեւոյթին, ժողովական այրերը երկար ժամանակ վիճաբանել են հայերէն նշանագրեր ստեղծելու շուրջը: Հաւանաբար, ասորի հոգեւորականները կամեցել են, որպէսզի գործածութեան մէջ դրուեն Դանիէլ ասորու մօտ պահուող գրերը: Սակայն, դրանք պակասաւոր էին, չէին արտայայտում հայերէնի բոլոր հնչոյթները: Կորիւնը գրում է, որ նշեալ տառերը վերցուած էին ուրիշ դպրութիւնից («թաղեալք եւ յարուցեալք») եւ պիտանի չէին ուսուցանելու, գրական գործեր ստեղծելու համար³⁸: Դրանք արամէական (հին ասորական) հնացած գրեր էին³⁹, միանգամայն անպէտք՝ հայեցի ուսուցման համար:

Ասորի հոգեւորականները հասկանում էին, որ հայերէն գրերի ստեղծումը խիստ հարուածելու է իրենց հեղինակութեանը եւ թէ հայոց եկեղեցիների կամարների տակ այլեւս չեն հնչելու ասորերէն ժամբերութիւններ: Հասկանալի է, նրանք այդ խնդիրը բացայայտօրէն չէին յարուցի, այլ տեղափոխելու էին քաղաքական հարթութեան վրայ, քաջ գիտենալով, որ սասանեան տիրակալը հովանաւորում է ասորական քրիստոնէութեանն իբրեւ Բիւզանդական Եկեղեցուն հակակշռուող ոյժի⁴⁰: Այդ ծանրակշիռ հանգամանքը, անշուշտ, վճռական ազդեցութիւն կա-

րող էր թողնել նաեւ Վռամշապուհի վրայ, որի բարձր հեղինակութեամբ դադարեցուել են Հայաստանի հոգեւորականների միջեւ ընթացող բանակութիւնները եւ ընդունուել է Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ պահուող նշանագրերը բերելու առաջարկը, որ արել էին ժողովական ասորի հոգեւորականները:

Երկու տարուայ ուսուցումն ապացուցեց, որ ասորի հոգեւորականները սխալ հաշուարկ էին արել Դանիէլեան կոչուած գրերի խնդրում: Դրանցով հնարաւոր չեղաւ աշակերտներին հայերէն ուսուցանել: Անշուշտ, այդ ընթացքում Մաշտոցը որոշակի փորձ ձեռք բերեց հայերէնի հնչոյթներին համապատասխանող նշանագրեր յօրինելու առումով: Այդ փորձը կարող էր վստահութիւն ներշնչել նրան՝ գրերի գիւտն իրագործելու համար: Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը երկու տարի Դանիէլեան Գրերով դասաւանդեց հայ աշակերտներին, «որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելիմ հասանք»⁴¹: Երկամեայ ուսուցչական աշխատանքի ընթացքում Մաշտոցը վարդապետական իր հեղինակութեամբ կարողացաւ ապացուցել, որ Դանիէլեան Գրերը պիտանի չեն ուսուցման համար: Այդուհանդերձ, Սահակն ու Մաշտոցը ստիպուած էին ընդառաջել ասորի հոգեւորականներին: Եւ Մաշտոցը՝ Վռամշապուհի հրամանով ու Սահակի համաձայնութեամբ, մեկնեց Միջագետքի Ամիդ եւ Եդեսիա քաղաքներ, որոնք Պարսկաստանի կազմում էին: Եդեսիայում Մաշտոցին եւ իր աշակերտներին ընդունեց Բաբուլաս (Կորիւնի մօտ՝ Բաբելլաս) եպիսկոպոսը: Մաշտոցը յոյս ունէր այս եպիսկոպոսի օժանդակութեամբ եւ յանձնարարականներով իր աշակերտներին ուսման տեղաւորել տեղի դպրոցներում, որպէսզի կարողանան ասորերէնից հայերէնի վերածել Ս. Գիրքը: Հասկանալի է, դրա համար անհրաժեշտ էր ստեղծել հայերէն նշանագրեր: Քանի որ Եդեսիան գտնւում էր Պարսկաստանի կազմում, Սասանեան Դուռը քրիստոնէաբանութեան այդ նշանաւոր կենտրոնում ընթացող կրօնադաւանական, մշակութային ձեռնարկումները դիտում էր որպէս իր ախոյեան Բիւզանդիայի եւ ընդհանրապէս Արեւմտեան Եկեղեցու դէմ նպատակաուղղուած միջոցառումներ եւ այդ պատճառով արգելքներ չէր յարուցում դրանց նկատմամբ: Եւ հենց Եդեսիայում էլ Մաշտոցը հնարեց հայոց գրերը, որպէսզի չյարուցի պարսից արքունիքի կասկածները: Կորիւնը գրում է, որ Եդեսիայում Մաշտոցն այդ դարակազմիկ գործն աւարտեց շատ կարճ ժամանակում⁴²: Ըստ երեւոյթին, նա, մինչեւ Եդեսիա մեկնելն, այդ ուղղութեամբ արդէն որոշ քայլեր կատարել էր, բայց հասկանալի նկատառումներով զերադասեց գրերի գիւտին առնչուող աշխա-

տանքներն աւարտել ոչ թէ Հայաստանում, այլ Եղեսիայում: Խորենացին գրում է, որ Մաշտոցը Եղեսիայում եղաւ Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մօտ, որը դիւանապետ էր, բայց չկարողացաւ օգնել Մաշտոցին, հայերէն չգիտենալու պատճառով: Պղատոնի ուսուցիչ Եպիփանի աշակերտն էր Հռոփանոս անունով յոյն գրագիրը՝ Սամոսատ քաղաքից⁴³: Ըստ Կորիւնի, Մաշտոցը Եղեսիայում յորինեց հայոց գրերը՝ «վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիողրայիւք կապօք»⁴⁴: Խորենացու հաղորդմամբ, Մաշտոցը Սամոսատում «յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսի կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխատրելով զհայերէն աթուրայսն ըստ անսայթաքութեան սիողաբայից Հելլենացոց»⁴⁵: Բայց Հռոփանոսի դերը հայոց գրերի ստեղծման գործում չատ համեստ էր: Նա հասարակ գեղագիր էր, ըստ Կորիւնի՝ «գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան»⁴⁶:

Ըստ Կորիւնի, Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասին թողնում է Եղեսիայում, որպէսզի ասորերէն սովորեն, իսկ միւս մասին ուղարկում է Սամոսատ, որն այդ ժամանակ Բիւզանդիայի Եփրատեսիա նահանգի կազմում էր:

Թէեւ Մաշտոցն ու իր աշակերտները նախապէս, ինչպէս վերը նշուեց, մեկնեցին ասորական քրիստոնէաբանութեան կենտրոն՝ Եղեսիա, սակայն Մաշտոցը բնաւ չէր կամենում ասորական գրերի հիման վրայ հայերէն նշանագրեր յորինել: Դանիէլեան Գրերով ուսուցման ընթացքում նա արդէն որոշակի հետեւութեան էր յանգել: Մաշտոցը հենց սկզբից, եկեղեցու հայրերի հրահանգով, պէտք է հայերէն գրեր յորինէր, ելնելով յունական այբուբէնի լեզուական օրինաչափութիւններից⁴⁷: Ինքը՝ Մաշտոցը, ինչպէս տեսանք, մանկուց հմտացել էր հելլէն դպրութեան մէջ, դաստիարակուել հելլէնական քրիստոնէաբանութեան ոգով: 387ից յետոյ, Հայաստանի եկեղեցիներին իրբեւ ծիսական լեզու թոյլ տրուեց միայն ասորերէնը, որից ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում: Մաշտոցը, ինչպէս վկայում է Փարպեցին, «յարաժամ տրտմէր...տեսանելով զմեծ ջանն եւ զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս. որք բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն

անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորոյ»⁴⁸։ Բացի այդ, Մաշտոցն իր քարոզչական առաքելութեան բերումով պէտք է որոշ ծանօթութիւն ունենար ասորերէնին, յանգէր այն մտքին, որ նրա հնչոյթները չեն համապատասխանում հայոց լեզուին, ուստի բացառում է այդ լեզուի գրերի հիման վրայ հայերէն տառեր յորինելը։ Նա նախընտրեց յունարէնն իրեն աւելի բարձր զարգացած գիտութեան եւ մշակոյթի լեզու, որի այբուբենն առաւել կատարեալն էր համարւում ժամանակի քրիստոնէական աշխարհում։

Կորիւնը գրում է, թէ Մաշտոցը Սամոսատում հայոց գրերը «միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ»։ Ապա, նա իր երկու աշակերտներին հետ ձեռնարկում է թարգմանութիւնների գործը, սկսելով Հին Կտակարանի Սողոմոնի Առակներից, «որ եւ գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչին»⁴⁹, այսինքն՝ Հռոփանոսի։ Խորենացին գրում է, որ Սամոսատում Մաշտոցն ու իր աշակերտները հայերէնի են թարգմանել Աստուածաշնչի գրքերը՝ «բովանդակելով զքսան եւ զերկու յայտմիսն»⁵⁰։ Հաւանաբար, պատմահայրը «քսաներկու գրքերի» տակ նկատի է առել Հին Կտակարանի կանոնն ըստ եբրայականի, որի համաձայն, Հին Կտակարանը բաղկացած էր քսաներկու գրքերից։ Հայաստանում այն ծագում էր ասորական խմբագրութիւնից՝ «Պեշիտտա»յից, որը Պարսկաստանի մէջ հեղինակութիւն էր վայելում, շնորհիւ ասորական եկեղեցու քաղաքականապէս արտօնեալ կացութեան⁵¹։ Պէտք է կարծել, որ «Պեշիտտա»ն հայերէնի թարգմանուել է Եղեսիայում։ Զգուշաւոր նկատառումներով Մաշտոցն ու իր աշակերտները երկար ժամանակ չէին մնայ Բիւզանդիայի սահմաններում, որպէսզի չյարուցէին Սասանեան Դրան կասկածանքը։ Հաւանաբար, Սամոսատում Մաշտոցն ու իր աշակերտները յունարէնից հայերէնի են վերածել Ս. Գրքի մի փոքր ու դիւրամատչելի մասը՝ խրատներ պարունակող Սողոմոնի Առակները, որպէսզի պարզեն, թէ Մաշտոցի հնարած գրերը որքանով են ներդաշնակում հայոց լեզուի հնչոյթներին։ Մաշտոցը գործում էր Սահակի հրահանգներով։ Խորատես Սահակը Մաշտոցին թոյլ չէր տայ երկար ժամանակ մնալ Սամոսատում։ Խորենացու հաւաստմամբ, Սահակը Ս. Գրքի թարգմանութիւնն սկզբում կատարել է ասորերէնից⁵², հաւանաբար, բիւզանդասիրութեան մէջ չմեղադրուելու համար։ Բայց Սահակն ու Մաշտոցը կամենում էին իրենց աշակերտներին Վոլտ դարձնել թէ՛ յունարէնի եւ թէ՛ ասորերէնի մէջ։ Եղեսիայում հայերէն գրերը հնարելուց յետոյ Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասին թողեց այդ քաղաքում՝ ասորերէնի

մէջ խորանալու համար, միւսներին ուղարկեց Սամոսատ՝ յունարէնը իւրացնելու նպատակով⁵³ :

Հայերէն գրերի գիւտի շնորհիւ քրիստոնէական աշխարհի հետ Հայաստանեայց Եկեղեցու հաղորդակցութիւնն ստացաւ նոր որակ եւ ձեռք բերեց գաղափարաբանական նոր եզրեր: Մայրենի լեզուով, գիր ու գրականութեամբ գինուած Հայաստանեայց Եկեղեցին գաղափարաբանական առումով ստացաւ յաւելեալ ներոյժ:

Կորիւնի վկայութիւնից երեւում է, որ Եղեսիայի եւ Սամոսատի եպիսկոպոսները փոխադարձ համաձայնութեամբ սատարել են Մաշտոցին: Պատմիչը գրում է, որ Սամոսատում՝ Հռոփանոս գրչի ձեռքով հայոց նորաստեղծ գրերը գեղագրական տեսքի բերելուց յետոյ, Մաշտոցը «առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին եւ հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յորոց նախընկալն եղեւ, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց եւ յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային ի փառս Աստուծոյ, եւ ի մխիթարութիւն աշակերտելոցն ոչ սակաւք»⁵⁴ : Պատմագիրը չի նշում Սամոսատի եպիսկոպոսի անունը⁵⁵, մինչդեռ, ինչպէս նշուել է, նա յիշում է Եղեսիայի եւ Ամիդի եպիսկոպոսների անունները՝ Բաբելաս եւ Ակակիոս, զուգէ նկատի առնելով Հայաստանի ասորի հոգեւորականութեան հետ նրանց մերձակցութիւնը: Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը, հայերէն նշանագրերը հնարելուց յետոյ, Հայաստան վերադարձաւ Եղեսիայից, նրա հոգեւոր առաջնորդներից «առեալ թուղթս ատետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգեւօքն»⁵⁶ : Անշուշտ, Մաշտոցի կողմից գրերի գիւտի աւետիսն ազդարարող գրութիւնը Հայաստան բերելն ինքնանպատակ չէր: Աւետագիրը պարսկամէտ, ասորի հոգեւորականութեանը պէտք է հաւաստէր, որ Մաշտոցեան Գրերը հնարուել են եւ Ս. Գիրքը թարգմանուել է Եղեսիայի հոգեւոր հայրերի գիտութեամբ ու սատարմամբ: Նշուած աւետագիրը պէտք է դառնար ասորական եկեղեցու հետ Հայաստանեայց Եկեղեցու համադաշն ձեռնարկմամբ հայերէն գրերի ստեղծման գրաւոր վկայութիւնը, որը հարկ եղած դէպքում ի ցոյց էր դրուելու նաեւ պարսից դրանը:

Կորիւնը եւ նրա հետեւողութեամբ հայ միւս մատենագիրները Մաշտոցեան Գրերը համարում են «աստուածատուր նշանագրեր», կամենալով զուգահեռներ անցկացնել Մաշտոցի ու աստուածաշնչեան Մովսէս մարգարէի միջեւ: Ինչպէս որ Աստուծոյ կողմից Մովսէսին շնորհուեցին հրէից օրէնքները, նոյն կերպ Մաշտոցն արժանացաւ Տիրոջ ա-

մենալից շնորհներին՝ ստեղծելով հայոց գրերը: Այդպիսով, գրերի գիւտը համարուել է աստուածաշնչօրէն մեծ ու վեհաշունչ երեւոյթ, որը վեր պէտք է լինէր սովորական մահկանացուի ոյժերից: Աստուածատուր կամ քրիստոսատուր համարելու փաստն ինքնին ազդանշում էր, որ հայերէն գրերը քրիստոնէական կրօնի կողմից հայ ազգին ընձեռնուած հոգեւորոգ պարգեւ է: Կորիւնը նաեւ հաւաստում է, որ Մաշտոցը «սուրբ աջովն իւրով» ստեղծեց հայերէն նշանագրերը⁵⁷: Պատմագիրը չի մոռանում նշել նաեւ, որ եթէ Մովսէսը Սինա լեռան վրայից աստուածատուր օրէնքները ձեռքին իջնելիս հանդիպեց «վրեժագործ ժողովրդեանն», որոնք երկրպագում էին ձուլածոյ կուռքին, եւ նոյնիսկ լացացրին Մովսէսին, Մաշտոցն «ինքն իւրով» համակուծ է «հոգեւոր մխիթարութեամբ», քանի որ գիտէր «զընդունելեացն յօժարութիւնն»⁵⁸: Յայտնի է, թէ ժողովուրդն ինչպիսի՜ յաղթացնծանքով դիմաւորեց Եղեսիայից վերադարձող Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին:

Կորիւնն աստուածային հրամանով կատարուած է համարում հայոց դպրութեան ստեղծումը, առաջին հերթին նկատի առնելով Ս. Գրքի թարգմանութիւնն ու բազմացումը: Սահակն ու Մաշտոցը, ըստ Կորիւնի, կատարեցին աստուածային գործը՝ «գաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել, մանաւանդ հայեցեալ ի տեառնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւնն, որ առ երանելիմ Մովսէս եկեալ, վասն ամենայն իրացն եղելոց»⁵⁹: Խորենացին Մաշտոցի կողմից վրաց գրերի ստեղծումը եւս համարում է աստուածաշնորհ պարգեւ: Պատմահայրը գրում է. «իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ եւ եպիսկոպոսին Մովսիսի»⁶⁰:

Կորիւնը գրերի գիւտից յետոյ Հայաստանում ծաւալուած կրթական գործը եւս դիտում է իբրեւ աստուածային շնորհ, գրելով. «Այրարատեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն, բոլեցին հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»⁶¹: Պատմագիրը հաւաստում է նաեւ, որ «սիւնք եկեղեցոյ», այսինքն՝ Սահակն ու Մաշտոցը, կատարում էին Քրիստոսի աւետարանիչների գործը, Հայոց Աշխարհի բոլոր հորիզոններում սփռելով քրիստոնէութեան հոգեւորոգ գաղափարները⁶²:

Այս եւ համաբնոյթ այլ որակումներ նպատակ ունէին հայոց գրերի ու դպրութեան ստեղծումը ներկայացնել իբրեւ աստուածաշնորհ մեծագործութիւն: Հարկաւ, Հայաստանում քրիստոնէութեան ամրակայաց-

ման առումով Մաշտոցին եւ նրա վեհասքանչ գործին նման դեր էր վերապահուած: Բնաւ պատահական չէր, որ յետագայում՝ ԺԲ. դարում, Կարապետ Եպիսկոպոս Սասնեցին, Մաշտոցի մասին գրած ճառ-ներբողեանի մէջ, գրում է, որ երբ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ Եղեսիայից վերադարձաւ Հայաստան, Սահակն ու նրան ուղեկցող հոգեւորականները համբուրեցին նրան, «իբրեւ զնոյն ինքն զՅիսուս, եւ կամ զաշակերտս նորա»⁶³:

Անշուշտ, Սահակը եւս մեծ երախտիք ունէր հայոց գրերի ստեղծման գործում: Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեամբ, գրում է Կորիւնը, «աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարեական դասուն, եւ յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերէնախօսք գտան»⁶⁴: Ս. Գրքի թարգմանութիւնից յետոյ, Սահակն ու Մաշտոցն՝ իբրեւ «սիւնք եկեղեցոյ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել, գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դասս դասս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն զիտութեան, բաւականս եւ առ ի զայլսն զեկուցանելոյ»⁶⁵: Նրանց կրթալուսաւորչական եւ թարգմանչական գործունէութիւնը համընկաւ Պարսկաստանում ստեղծուած կրօնական նոր իրադրութեան հետ: 420ականների սկզբին հիմնուեց Պարսկաստանի քրիստոնէական եկեղեցին, որը Տիգրոնում գումարուած եկեղեցաժողովում ընդունեց Նիկիայի առաջին տիեզերաժողովի (325) հաստատած Հաւատոյ Հանգանակը: Թէեւ Տիգրոնի քրիստոնէական եկեղեցին հետեւեց Անտիոքի եկեղեցու աստուածաբանական աւանդներին⁶⁶, այն, պարսից Վռամ Ե. Գոռ արքայի օրօք (420-439), խզեց իր կապերը Արեւելքի (այդ թւում նաեւ Անտիոքի) քրիստոնէական եկեղեցիների հետ: Այս քայլն, անշուշտ, ունէր քաղաքական յետնախորք եւ նպատակամիտուած էր վերացնել Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիայի քրիստոնէական եկեղեցիների միջեւ ձեւաւորուած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը⁶⁷:

Եղեսիայի ասորական եկեղեցին հաւատարիմ մնաց Ալեքսանդրիայի եկեղեցու հետ ունեցած աւանդական կապերին: Եղեսիայի աթոռի եւ Հայաստանեայց Եկեղեցու միջեւ եղած կրօնադաւանական առնչութիւնների խորացմանը էապէս նպաստեց այն հանգամանքը, որ հայ հոգեւորականները շարունակեցին հետեւել Ալեքսանդրիայի եկեղեցու դաւանական սկզբունքներին:

Սահակի ու Մաշտոցի նպատակասլաց ֆանքերի շնորհիւ Հայաստանում դրուեցին կրթա-լուսաւորական համակարգի հիմքերը: «Ի կողմանց եւ ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին,- գրում է Կորիւնը,- յորդեալք եւ ղորդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ»⁶⁸: Պատմիչի կողմից աստուածային համարուող գիտութեան յորդաբուխ աղբիւրը Վաղարշապատ մայրաքաղաքում էր, ուր, ըստ երեւոյթին, բացուել էր աստուածաբանական վարդապետանոց, որտեղ պատրաստուում էին քարոզիչներ, ինչպէս նաեւ ուսուցիչներ՝ դպրոցներում դասաւանդելու համար: Այդ կրթարանում Սահակն ու Մաշտոցը «կանոն եւ օրինակ զիւրեանց անձանց արգասիս եղեալ, եւ պատուիրեալ կալ ի նմին կանոնի»⁶⁹:

Սակայն Մաշտոցը երկար չմնաց Վաղարշապատում եւ վերստին նետուեց քարոզչական առաքելութեան յորձանուտը եւ նախ «երթեալ ի ջանէր յԱռաքապետին Գողթան, յառաջին դաստակերտն իւր»⁷⁰, որի տակ հաւանօրէն Կորիւնը նկատի ունի այդ գաւառն իբրեւ Մաշտոցի առաջին եւ անյաջող առաքելութեան ասպարէզ:

Կորիւնի երկում տեղ գտած տեղեկութիւնները որոշ չափով հնարաւորութիւն են ընձեռում պարզել գրերի գիւտին եւ Մաշտոցի լուսաւորչական առաքելութեան առաջին շրջանին առնչուող ժամանակագրական որոշ խնդիրներ: Պատմագիրը հաղորդում է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել Վռամշապուհի թագաւորութեան հինգերորդ տարում⁷¹: Յայտնի է, որ Վռամշապուհը գահակալել է 389ից⁷²: Հետեւաբար, նրա թագաւորութեան հինգերորդ տարին կը լինի 394 թուականը: Բայց, որովհետեւ տուեալ դէպքում «հինգերորդն» ուղղելի է «երրորդ» ձեւով⁷³, ուստի Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել ոչ թէ 394ին, այլ 392ին: Պակասաւոր այդ գրերով երկու տարի փորձեցին ուսուցանել հայկական դպրոցներում, ապա Վռամշապուհի գահակալման հինգերորդ տարում՝ 394ին, Մաշտոցն իր աշակերտների հետ մեկնեց Եդեսիա եւ Ամիդ, ներկայանալով Բաբելաս (Ռաբիլաս) եւ Ակակ եպիսկոպոսներին⁷⁴: Ռաբիլասի եպիսկոպոսութիւնն ընկնում է 411-435ին, Ակակինը՝ սկսած 419 կամ 420ից: Ստացւում է, որ Մաշտոցն այդ քաղաքներ է այցելել 419ից ոչ վաղ, ինչը, սակայն, ժխտւում է Կորիւնի յետագայ տեղեկութիւններով: Այսպէս, պատմիչն իր երկի վերջին հատուածում նշում է, որ հայոց գրերի գիւտից մինչեւ Մաշտոցի վախճանուելը տեւել է 35 տարի⁷⁵: Քանի որ Մաշտոցն իր մահկանացուն կնքել է 440ի Փետրուարի 17ին (Մեհական ամսի 13ին), ուստի գրերի գիւտն ընկնում է 405ին: Սակայն, Կորիւնը հաղորդում է նաեւ, որ հայոց դպրութիւնը սկզբնա-

ւորուել է պարսից Յազկերտ Ա. Թագաւորի ութերորդ տարում⁷⁶, ուստի գրերի գիւտի տարեթիւը տեղաշարժոււմ է, ընկնելով 407ին, քանի որ Յազկերտը գահակալել է 399ից: Հաւանաբար, Կորիւնը Յազկերտի Թագաւորութեան սկիզբ է համարել 397 թուականը, ուստի վերը նշուած «ուքերորդ»ը պէտք է սրբագրել «վեցերորդ»ով, որով եւ գրերի գիւտի տարեթիւն ընկնում է 405ին: 405ին կամ 406ին Սահակն ու Մաշտոցը կատարեցին Ս. Գրքի Թարգմանութիւնը յունարէն բնագրից, որից յետոյ՝ 406ի աշնանը կամ 407ի գարնանը, Մաշտոցը՝ հայացուած Աստուածաշունչը ձեռքին, վերստին մեկնեց Գողթն:

Վերելում ականարկուեց, որ Կորիւնի մեզ հասած ձեռագրերում նշուել է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան բերուել են Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, եւ նոյն տարում Մաշտոցը մեկնել է Եղեսիա⁷⁷: Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեանը վերատեղադրելով Կորիւնի երկի որոշ հատուածներ, փորձել է լուծել երկու «հինգերորդ»ների միջեւ եղած հակասութիւնը⁷⁸: Նրա հետեւողութեամբ Արտաշէս Մաթեոսեանը կարծում է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, եւ հենց նոյն տարում էլ Մաշտոցը մեկնել Եղեսիա⁷⁹: Մինչդեռ Կորիւնը գրում է, որ մօտ երկու տարի Մաշտոցն այդ գրերով սովորեցրել է աշակերտներին⁸⁰: Հարկաւ, Դանիէլեան Գրերի փորձարկումը միաժամանակեայ գործողութիւն չէր: Այսպէս, նախ երեխաներ են ժողովում, որպէսզի այդ գրերը կիրառեն: Երեխաներին սովորեցնում են, որի համար ժամանակ էր պահանջում: Դրանից յետոյ, Դանիէլեան Գրերն անցնում են փորձարկման յաջորդ փուլը, որի ընթացքում ուսուցումը տարւում է ամէնուրեք⁸¹, ինչն աւելի երկար ժամանակ էր պահանջում: Ուստի հարկ չկայ անդամահատել Կորիւնի երկը: Ինչպէս նախապէս ընդգծել ենք, առաջին «հինգերորդ»ը պէտք է սրբագրել «երրորդ», ինչպէս ժամանակին առաջարկել է Հրաչեայ Աճառեանը⁸²:

Մաշտոցի կողմից հայոց գրերի գիւտը յեղափոխիկ իրադարձութիւն էր, որը հիմք դարձաւ ժողովուրդի հոգեւոր զարթոնքի: Ե. դարում սկզբնաւորուած հայ պատմագրութիւնը նաեւ քաղաքական գաղափարաբանութիւն էր, հայի հոգում ծածանուող դրօշ, որը նրան ընձեռեց նոր աշխարհայեացք եւ դարձաւ գաղափարական լուսածիր՝ էականորէն հարստացնելով նրա հոգեւոր աշխարհը, նպաստելով ժողովրդի քաղաքական եւ կրօնադաւանական ընդհանրութեանը: Սահակն ու Մաշտոցը դարձան հայ ժողովրդի մտքի եւ իմաստութեան փառասուն առաքեալները, որոնց շնորհիւ կոփուեց մեր ժողովուրդի հոգեւոր ճակատը:

տագիրը եւ առ այսօր անմար կը մնայ Հայոց դպրութեան լուսավառ ջահը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց Եւ Թուրք Առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1904, էջ 8-9:
- ² Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, ընագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցումներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով ի ձեռն Պրոֆ. Դր Մ. Արեղեանի, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1941, էջ 36: Յատկանշելի է, որ Անանիա Շիրակացուն վերագրուած է. դարի անանուն ժամանակագրութեան մէջ Մաշտոցը սերուած է Համարուում «յազատ տանէ», տե՛ս՝ Պրոֆ. Դր Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Ա. Գ. Ուսումնասիրութիւն, Երեւան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 389:
- ³ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1913, էջ 316:
- ⁴ Կորիւն, էջ 36:
- ⁵ Խորենացի, էջ 325:
- ⁶ Կորիւն, էջ 36:
- ⁷ Նոյն:
- ⁸ Փարպեցի, էջ 13:
- ⁹ Նոյն:
- ¹⁰ Խորենացի, էջ 316:
- ¹¹ Փարպեցի, էջ 8:
- ¹² Յակոբ Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Բ Հատոր, Ա. մաս, տե՛ս՝ նոյն, Երկեր, Բ. Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 243:
- ¹³ Նոյն, «Մեարոպ Մաշտոցը Եւ Հայ Ժողովրդի Պայքարը Մշակութային Ինքնուրոյնութեան Համար», տե՛ս՝ նոյն, Երկեր, Բ, էջ 448:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 450:
- ¹⁵ 444/446ին գումարուած Շահապիվանի եկեղեցաժողովի ընդունած Բ. կանոնում ասուում է, որ ովքեր «ի կարգ զինուորութեան կացցեն եւ ի հարկս արքունի», չպէտք է առնչուեն եկեղեցու պաշտօնեաների հետ, տե՛ս՝ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1964, էջ 431:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 480:
- ¹⁷ Կորիւն, էջ 36:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 38:
- ¹⁹ Փարպեցի, էջ 13:
- ²⁰ Կորիւն, էջ 38:
- ²¹ Նոյն: Հաւանաբար այդ աշակերտներից մի քանիսը յետագայում, Հայոց գրերի գիւտից յետոյ, շարունակել են ուսանել Մաշտոցի մօտ:
- ²² Կորիւն, էջ 38:

²³ Նոյն, էջ 30:

²⁴ Նոյն:

²⁵ Նոյն, էջ 32:

²⁶ Նոյն, էջ 34:

²⁷ Նոյն:

²⁸ Ն. Աղոնց, «Մաշթոց Եւ Նրա Աշակերտներն Ըստ Օտար Աղբիւրների», տե՛ս՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Պատմութեան Ինստիտուտ, Մեարոպ Մաշտոց. Ծօղուածների Ժողովածու, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1962, էջ 199:

²⁹ Կորիւն, էջ 40:

³⁰ Նոյն:

³¹ Նոյն, էջ 60:

³² Նոյն, էջ 40:

³³ Փարպեցի, էջ 13:

³⁴ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, Ի տպարանի Կայսերական Ծեմարանին Գիտութեանց, 1883, էջ 31:

³⁵ Այս մասին տե՛ս՝ Եզնիկ երէցի հեղինակած Հայոց կաթողիկոսների համառօտ պատմութեան մէջ, որ զետեղուած է Սամուէլ Անեցու երկում. տե՛ս՝ Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց Յաղագս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ Ի Ներկայս, յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Տպարան, 1893, էջ 267:

³⁶ Կորիւն, էջ 42:

³⁷ Նոյն:

³⁸ Նոյն, էջ 46:

³⁹ Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Գրերը, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1968, էջ 158:

⁴⁰ Հմմտ. Երուանդ Վարդապետ Տէր-Մինասեանց, Հայոց Եկեղեցու Յարաբերութիւնները Ասորւոց Եկեղեցիների Հետ Հայ Եւ Ասորական Աղբիւրներու Համաձայն, Ս. Էջմիածին, Տպարան Մայր Աթոռոյ, 1908, էջ 11-12: Ենթադրուում է, որ Վռամշապուհը Մաշտոցին ուղարկել է Ասորիք՝ Դանիէլեան Գրերը բերելու համար, որպէսզի ասորական եկեղեցու հետ ձեռք բերուի համաձայնութիւն եւ այդ կերպ հնարաւոր դառնայ ճշնում գործադրել Հայաստանի ասորի հոգեւորականութեան վրայ եւ ընկճել նրանց դիմադրութիւնը. տե՛ս՝ Արտաշէս Մարտիրոսեան, Մաշտոց (Պատմա-Քննական Տեսութիւն), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 188-189: Աւելի հաւանական է կարծել, որ Միջագետքի եւ Հայաստանի ասորի հոգեւորականները գործում էին համադաշն կերպով՝ ի հեճուկս Հայաստանեայց Եկեղեցու հայրերի:

⁴¹ Կորիւն, էջ 44:

⁴² Նոյն, էջ 48:

⁴³ Խորենացի, էջ 326-327:

⁴⁴ Կորիւն, էջ 48:

⁴⁵ Խորենացի, էջ 327:

⁴⁶ Կորիւն, էջ 48:

- ⁴⁷ Հ. Մարկուարտ, «Հայոց Այբուբենի Ծագումը Եւ Ս. Մաշտոցի Կենսագրութիւնը», տե՛ս՝ *Մեարոպ Մաշտոց*, էջ 151-152:
- ⁴⁸ Փարպեցի, էջ 13:
- ⁴⁹ Կորիւն, էջ 48-50:
- ⁵⁰ Խորենացի, էջ 327:
- ⁵¹ Դուկտ. Յ. Ս. Անսահան, *Մանր Երկեր*, ներածութեամբ՝ Պրոֆ. Ա. Գ. Սանճեանի, Լոս Անջելէս, 1987, էջ 2-3:
- ⁵² Պատմաճօր կարծիքով Սահակն ասորերէնից է Աստուածաշունչը թարգմանել հայերէնի՝ յունարէն օրինակ չգտնելու պատճառով: Ընդ որում նա դրա պատճառ է համարում այն, որ Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ «չտային պարսիկ վերակացոյքն յոյն ումեք ուսանել դպրոթինն յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»։ տե՛ս՝ Խորենացի, էջ 329:
- ⁵³ Կորիւն, էջ 46:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 50:
- ⁵⁵ Բեզլիացի Հայագէտ Պոլ Պետերսն այս եպիսկոպոսին յիշում է Անդրէաս անունով, տե՛ս՝ Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, էջ 123:
- ⁵⁶ Կորիւն, էջ 50:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 48:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 52:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 54:
- ⁶⁰ Խորենացի, էջ 328:
- ⁶¹ Կորիւն, էջ 58:
- ⁶² Նոյն:
- ⁶³ Կարապետ Սասնեցի, *Ներբողեան Յաղագս Վարուց Եւ Մահուան Ս. Վարդապետին Մեարոպայ Թարգմանչի Եւ Լուսաւորչի*, աշխ. Ս. Տէր-Սովսէսեանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 45:
- ⁶⁴ Կորիւն, էջ 56:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 58:
- ⁶⁶ S. Brok, «Khristologiia Tserkvi Vostoka» [Արեւելքի Եկեղեցւու Քրիստոսաբանութիւն], *Vestnik Drevnei Istorii* [Հին Պատմութեան Լրաբեր], թիւ 2, 1995, էջ 40-41:
- ⁶⁷ *The Cambridge History of Iran*, vol. 3 (1): The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge, 1983, էջ 485-486.
- ⁶⁸ Կորիւն, էջ 58:
- ⁶⁹ Նոյն:
- ⁷⁰ Նոյն, էջ 60:
- ⁷¹ Նոյն, էջ 44:
- ⁷² Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Անցքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը* Յարակից Ազգային Պարագանքերով Պատմութեամբ, [Հատոր Ա], Կոստանդնուպոլիս, Հրատարակութիւն Վ. Եւ Հ. Տէր-Ներսէսեանի, 1912, սիւնակ 263-264:
- ⁷³ Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, էջ 367:
- ⁷⁴ Կորիւն, էջ 46:
- ⁷⁵ Նոյն, էջ 98:
- ⁷⁶ Նոյն, էջ 100:

⁷⁷ Նոյն, էջ 46:

⁷⁸ Հ. Ն. Ակինեան, «Պատմական Աղբյուրները 380-450 Շրջանի Համար (Համառոտ Տեսություն)», *Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԹ*. տարի, թիւ 10-12, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1935, սխանակ 456-457; Կորիւն, *Պատմութիւն Վարուց Ս. Մաշտոցի*, Հրատարակեց Հանդերձներածութեամբ եւ ծանօթութիւններով Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան Մխիթ. Ուխտէ, Բ. Տպագրութիւն, Բնագիրք Եւ Քննութիւնք Մատենագրութեան Նախնեաց Հայոց, Հ. Ա, պրակ 1, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1952, էջ 18, 80 (ծան. 18):

⁷⁹ Ա. Ս. Մաթեւոսեան, «Կորիւնի Զեռագրի Խախտուած Թղթի Ստեղծած Շփոթը Հայ Մատենագրութեան Ու Բանասիրութեան մէջ», *Բազմալէզ, ՃԽԸ*. տարի, թիւ 1-2, 1990, էջ 121-127; Կորիւն, *Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի*, աշխատութեամբ՝ Արտաշէս Մաթեւոսեանի, Երեւան, «Հայաստան», 1994, էջ 132, ծան. 59:

⁸⁰ Կորիւն, էջ 44:

⁸¹ Նոյն:

⁸² Պրոֆ. Հ. Աճառեան, «Երկու Ուղղում Կորիւնի Մէջ», *Տեղեկագիր ՍՍՍՐ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի*, Երեւան, No. 1 (6), 1941, էջ 169-170:

THE INITIAL STAGE OF THE RELIGIOUS-EDUCATIONAL
MISSION OF MESROP MASHTOTS
(Summary)

VREJ VARDANIAN

The author argues that securing the spiritual independence of the Armenians became a powerful tool towards maintaining this people's survival in the last decades of the Arshakuni (Arsacid) Kingdom in Armenia. This spiritual independence was achieved thanks to the invention of the Armenian alphabet by Mesrop Mashtots in the year 405 AD. Mashtots's feat also raised hopes for Armenian political distinctiveness. The invention of the Armenian alphabet was greeted adversely among the pro-Persian Syrian clergy that enjoyed immense influence in Armenia at the time. The Persian kings used to support the Syrian clergy as leverage against the Byzantine Church. Mashtots invented the Armenian alphabet in the Persian-controlled, Syrian city of Edessa in an attempt to weaken resistance by the Syrian clergy in Armenia. Mashtots and his disciples also translated the Bible to Armenian initially from the Syriac *Peshitta* version. The author Koriun drew parallels between Mashtots and the Biblical prophet, Moses, so as to argue that the invention of the Armenian alphabet was an exalted act, sanctioned and blessed by God.